

Wprowadzenie

1. Niepełnosprawność jako atut w ponowoczesnym świecie

Książka jest poświęcona problematyce wchodzenia na rynek pracy niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych. Jest to temat prawie zupełnie niezbadany. Danych mówiących o sytuacji tej grupy w Polsce oraz kierunku zmian, dzięki którym byłaby możliwa antycypacja przyszłego stanu rzeczy w analizowanej dziedzinie, dostępnych jest bardzo niewiele. Zważywszy, że w 2006 roku Organizacja Narodów Zjednoczonych uchwaliła Konwencję o prawach osób niepełnosprawnych, którą Polska ratyfikowała w 2012 roku¹, problematyka związana ze społecznym funkcjonowaniem osób niepełnosprawnych przykuwa coraz mocniej uwagę rządów i społeczeństw krajów zachodniego kręgu cywilizacyjnego.

Innym czynnikiem dynamizującym dyskusję o uczestnictwie osób niepełnosprawnych w życiu społecznym jest kwestia starzenia się populacji zachodnich oraz powiązana z tym sytuacja na rynku pracy (prognozowane niedobory pracowników na lokalnych rynkach pracy). Mimo że obecnie jednym z najważniejszych problemów społecznych jest niespotykane wcześniej na taką skalę bezrobocie strukturalne, to, jak przewidują demografowie i socjologowie, problem ten w bliższej lub dalszej przyszłości może zostać radykalnie przededefiniowany. Francuski socjolog Andre Gorz twierdzi, że w przyszłości praca zarobkowa będzie stanowiła coraz mniej istotny element naszego życia. Wzrost bezrobocia oraz utrzymywanie się coraz większej rzeszy ludzi z pracy w niepełnym wymiarze godzin doprowadziły do powstania „nieklasy niepracowników”, do której, zdaniem Gorza, już teraz należy większość społeczeństwa. Postępująca informatyzacja wkrótce przyczyni się do jeszcze większego ograniczenia pracy etatowej. W konsekwencji „celem, do jakiego będzie dążyła większość społeczeństwa, będą różnorodne style życia, powstające poza sferą stałej

¹ Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych sporządzona w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006 r., ratyfikowana przez Prezydenta RP 6 września 2012 r. (Dz.U. z 2012 r., poz. 1169).

płatnej pracy”². Tak więc w społeczeństwie, w którym coraz większe znaczenie będą miały umiejętności twórczego planowania własnego życia, tak by jednostka mogła realizować zainteresowania, pasje i talenty, grupy dotychczas dyskryminowane na rynku pracy – w tym zwłaszcza kobiety i osoby niepełnosprawne – będą mogły znaleźć dla siebie miejsce poza sektorem „produktywizmu” nastawionego na zwiększanie wydajności pracy. Być może wizja ta nie opisuje najbliższej przyszłości, jednak już dziś warto zastanowić się nad tym, w jaki sposób przygotować młodych ludzi do podjęcia wyzwań zmieniającego się świata. Obecnie, w okresie wyhamowania wzrostu gospodarczego, które nastąpiło po 2008 roku w większości rozwiniętych gospodarczo krajów, kwestią zasadniczą jest ochrona grup słabszych przed pułapką chronicznego braku pracy lub funkcjonowania na rynku prac niestabilnych i poniżej kwalifikacji. Młodzi niepełnosprawni absolwenci szkół wyższych są narażeni na podwójne ryzyko wykluczenia: jako osoby młode dzielą trudny zdobycia pracy z innymi członkami tzw. straconych generacji, a jako osoby niepełnosprawne mogą być narażone na dyskryminację ze względu na deficyt zdrowia i (lub) sprawności.

Niepełnosprawni absolwenci wyższych uczelni to osoby, które z dużym prawdopodobieństwem w swojej pracy zawodowej będą czerpać satysfakcję nie z wydajności – bo w tej dziedzinie z pewnością większość z nich nie będzie mogła konkurować z pełnosprawnymi – **ale ze specyfiki swojego funkcjonowania, która – dzięki tendencjom do dowartościowywania różnych stylów życia – może być traktowana nie jako ograniczenie, lecz atut.** Dlatego konieczna jest diagnoza istniejącego stanu rzeczy w obszarze wchodzenia na rynek pracy niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych.

Wiele dziedzin związanych z tą problematyką należy na razie do „białych plam” na mapie poznania, istnieje zatem pilna potrzeba przeprowadzenia kompleksowych badań i analiz ukazujących stan obecny i przyszłe perspektywy funkcjonowania osób niepełnosprawnych w wielu wymiarach ich społecznego życia. Wymiar edukacji, zwłaszcza na poziomie szkół wyższych, a także możliwość wejścia na rynek pracy i znalezienia zatrudnienia należą do dziedzin szczególnie poznawczo zaniebanych. Dlatego celem, jaki sobie wyznaczyliśmy, realizując badania, których przebieg i wyniki przedstawiamy w niniejszym tomie, jest przybliżenie Czytelnikowi sytuacji edukacyjnej i zawodowej niepełnosprawnych studentów oraz absolwentów szkół wyższych; przedstawienie problemów i wyzwań, z jakimi musieli się zmierzyć podczas studiowania; opisanie wpływu rodziny i przyjaciół na decyzję o podjęciu studiów, a później – jak niepełnosprawni studenci radzili sobie w studenckim życiu; zbadanie roli instytucjonalnych form wsparcia podczas studiów i po ich zakończeniu;

² A. Gorz, *Farewell to the Working Class*, Pluto, London 1982, cyt. za: A. Giddens, *Socjologia*, tłum. A. Szulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004, s. 439.

wreszcie opisanie barier, które niepełnosprawni absolwenci musieli pokonać przy próbach – udanych bądź nieudanych – wchodzenia na rynek pracy.

Referowane badania zostały wykonane w ramach projektu: *Od kompleksowej diagnozy sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce do nowego modelu polityki społecznej wobec niepełnosprawności* kierowanego przez profesor Barbarę Gąciarz. Projekt był realizowany przez Wydział Humanistyczny Akademii Górniczo-Hutniczej z Krakowa w latach 2012–2014 i finansowany przez Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (PFRON). W jego ramach realizowano sześć odrębnych modułów, będących samodzielnymi przedsięwzięciami badawczymi, mającymi za zadanie wypracowanie wyników przyczyniających się do realizacji głównego celu projektu. Lista modułów przedstawia się następująco:

- Moduł I – polityka społeczna w działaniu, instytucjonalne uwarunkowania sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce,
- Moduł II – źródła sukcesów i niepowodzeń instytucji wsparcia dla osób niepełnosprawnych na przykładzie wybranych działań realizowanych ze środków PFRON-u,
- Moduł III – wyrównywanie szans w zatrudnieniu osób z niepełnosprawnościami, dobre praktyki pracodawców, doświadczenia polskie i międzynarodowe,
- Moduł IV – wejście na rynek pracy niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych, integracja społeczna i zawodowa,
- Moduł V – niepełnosprawni i niepełnosprawność w mediach,
- Moduł IV – genderowy wymiar niepełnosprawności.

Badania empiryczne wykonane w ramach projektu oraz ekspertyzy oparte na wtórnej analizie istniejących danych oraz wyników badań i studiów nad niepełnosprawnością pozwoliły na przygotowanie kompleksowego opisu położenia osób niepełnosprawnych. Analizy umożliwiły określenie sposobów rozwiązania problemów utrudniających integrację społeczną osób z ograniczeniami sprawności, przede wszystkim w ramach wzmocnienia polityki publicznej. Zbiorcze rezultaty projektu zostały zawarte w następujących publikacjach:

- *Polscy niepełnosprawni. Od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej* pod redakcją Barbary Gąciarz i Seweryna Rudnickiego, Wydawnictwa AGH, Kraków 2014;
- *Niepełnosprawność. Wyzwania teorii i praktyki*, redakcja naukowa Barbara Gąciarz, numer tematyczny, „Studia Socjologiczne” 2014, nr 2.

Wyniki badań i analizy wykonane w ramach Modułu III są zawarte w publikacji *Zatrudniając niepełnosprawnych. Dobre praktyki pracodawców w Polsce i innych krajach Europy*, pod redakcją Ewy Giermanowskiej, Akademia Górniczo-Hutnicza im. S. Staszica w Krakowie, Kraków 2014.

Wszystkie publikacje są dostępne na stronie projektu: <http://polscyniepelnosprawni.agh.edu.pl/>.

Artykuły z wyników projektu zostały także umieszczone w kwartalniku PFRON-u „Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania” 2014, nr 2 i 3, dostęp na stronie: <http://www.pfron.org.pl/kn/poprzednie-numery>.

Badania absolwentów szkół wyższych wykonane w ramach Modułu IV: „Wejście na rynek pracy niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych. Integracja społeczna i zawodowa” były realizowane przez zespół pracowników Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego. W skład zespołu badawczego kierowanego przez Ewę Giermanowską i koordynowanego przez Iwonę Misiak wchodziły: Agnieszka Kumaniecka-Wiśniewska, Mariola Raław i Elżbieta Zakrzewska-Manterys.

Raport z badań absolwentów został ukończony pod koniec 2013 roku. Publikacja zawiera pełne opracowanie wyników badań i analiz wykonanych w ramach tego modułu projektu. Wybrane rezultaty badań były prezentowane na kilku konferencjach, a opracowania cząstkowe zostały opublikowane w czasopismach fachowych i monografiach. Poniżej przedstawiamy ich listę wraz z adresami bibliograficznymi:

- E. Giermanowska, A. Kumaniecka-Wiśniewska, M. Raław, E. Zakrzewska-Manterys, *Niedokończona emancypacja – niepełnosprawni absolwenci szkół wyższych na rynku pracy*, [w:] B. Gąciarz, S. Rudnicki (red.), *Polscy niepełnosprawni. Od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej*, Wydawnictwa AGH, Kraków 2014, s. 187–218.
- E. Giermanowska, M. Raław, *Pomiędzy polityką życia, emancypacją i jej pozorowaniem. Pytania o nowy model polityki społecznej wobec zatrudnienia osób niepełnosprawnych*, numer tematyczny pod red. B. Gąciarz, *Niepełnosprawność. Wyzwania teorii i praktyki*, „Studia Socjologiczne” 2014, nr 2, s. 107–127.
- A. Kumaniecka-Wiśniewska, E. Zakrzewska-Manterys, *Studiowanie w narracjach niepełnosprawnych studentów*, numer tematyczny pod red. B. Gąciarz, *Niepełnosprawność. Wyzwania teorii i praktyki*, „Studia Socjologiczne” 2014, nr 2, s. 129–152.
- E. Giermanowska, M. Raław, *Niepełnosprawni absolwenci szkół wyższych – nowy potencjał zawodowy czy narastający problem społeczny*, „Folia Sociologica” 2014, nr 50, s. 7–27.

Prezentacja rezultatów badań w jednej publikacji nie tylko ułatwia Czytelnikowi zapoznanie się z ich wynikami, lecz także umożliwia bardziej dogłębne poznanie problemu. Pragniemy podkreślić, że publikacja nie kończy procesu analiz badawczych

i interpretacji zgromadzonego materiału. Ich wyniki będą prezentowane w kolejnych artykułach autorek. Jesteśmy przekonane, że w najbliższych latach edukacja osób niepełnosprawnych na poziomie wyższym, a także ich integracja społeczna oraz zawodowa na rynku pracy staną się ważnymi problemami w debacie publicznej i przedmiotem kolejnych analiz empirycznych.

2. Opis realizacji badań i charakterystyka badanych absolwentów

„Utrzymujące się niskie zatrudnienie osób z niepełnosprawnością stanowi w znaczącym stopniu konsekwencję braku niezbędnych kwalifikacji, co w dalszej perspektywie tworzy istotną barierę dla ich pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, zwiększając ryzyko marginalizacji”³. Zdanie to, wypowiedziane przez badaczki losów zawodowych niepełnosprawnych studentów, wskazuje na istotny problem: nie dość, że niepełnosprawność jest okolicznością ograniczającą dostęp do wykształcenia na wyższym poziomie, to jeszcze dodatkowo perspektywa braku zatrudnienia wpływa destrukcyjnie na motywację młodych osób niepełnosprawnych do podjęcia studiów. W obliczu tak ważnych okoliczności utrudniających studiovanie osób niepełnosprawnych szczególnie istotne wydaje się odnalezienie osób, którym udało się przezwyciężyć te przeszkody, i wysłuchanie ich narracji.

Konstruowanie próby badawczej. Ponieważ niepełnosprawność charakteryzująca konkretną osobę należy do tak zwanych „danych wrażliwych”, czyli nie jest wiadomością przekazywaną w pakiecie danych osobowych, to dotarcie do niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych następuje z wieloma trudnościami. Jedyną możliwą drogą dotarcia do respondentów staje się zatem metoda „kuli śnieżkowej”, czyli zdobycie drogą prywatną kontaktu z konkretną osobą niepełnosprawną, a następnie poproszenie jej o ułatwienie kontaktów z jej znajomymi. Taki dobór respondentów jest na tyle przypadkowy, że nie może być mowy o reprezentatywności próby, a więc nie można ekstrapolować uzyskanych wyników na populację ogólną. Niemniej wartość tego typu badania jest niezaprzeczalna i polega na tym, że pozostając w paradygmacie badań jakościowych, można się pokusić o próbę zrozumienia i zinterpretowania zasadniczych mechanizmów oraz kontekstów społecznych wiążących się z opisem funkcjonowania osób niepełnosprawnych w roli studentów i absolwentów na rynku pracy.

³ S. Byra, M. Parchomiuk, *Wstęp*, [w:] eidem (red.), *Student niepełnosprawny. Wybrane konteksty*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2010, s. 7.

Po to, aby maksymalnie zróżnicować próbę, badaczki postawiły przed firmą realizującą badania⁴ bardzo trudne zadanie: ankieterzy musieli dotrzeć do respondentów różniących się pod względem wielu kryteriów. Dzięki temu można było uniknąć sytuacji, w której liczne grono znajomych pierwszego z respondentów powoduje, że w próbie nadreprezentowane są osoby znajdujące się w podobnej sytuacji życiowej. Badanie empiryczne obejmowało realizację 60 wywiadów swobodnych o charakterze biograficznym. Założenia realizacji badań przedstawiały się następująco:

1. Osoby wybrane do badań powinny mieć ukończoną szkołę wyższą minimum 12 miesięcy przed rozpoczęciem badań, ale nie dłużej niż 5 lat. Nie powinny też przekroczyć 35. roku życia. Połowa absolwentów powinna reprezentować kierunki techniczne.

Za absolwenta szkoły wyższej uznaliśmy osobę, która ukończyła studia na poziomie licencjackim lub magisterskim, a obecnie nie kontynuuje nauki (wyjątek stanowią studia doktoranckie).

2. Osoby wybrane do badań powinny posiadać orzeczenie o niepełnosprawności w stopniu umiarkowanym lub znacznym. Rodzaje niepełnosprawności uwzględnione w badaniu: upośledzenie narządu ruchu (w tym niepełnosprawni na wózkach), choroby narządu wzroku, zaburzenia głosu, mowy i choroby słuchu oraz tzw. niepełnosprawności sprzężone.

3. Wywiady powinny zostać zrealizowane w Warszawie i co najmniej w dwóch innych ośrodkach, w których występuje wysokie bezrobocie młodzieży (tj. w województwach warmińsko-mazurskim, świętokrzyskim, lubelskim, podkarpackim).

4. Połowa badanych absolwentów powinna uzyskać licencjat lub magisterium w szkołach publicznych (w tym połowa w trybie stacjonarnym), druga połowa to absolwenci szkół niepublicznych. Prosiliśmy też o uwzględnienie 2–3 osób na studiach doktoranckich. W doborze absolwentów zakładaliśmy zbliżoną proporcję kobiet i mężczyzn.

Wywiady były nagrywane na magnetofon. W wypadku osób z wadą słuchu i/lub mowy dopuszczalna była inna technika. Czas realizacji wywiadu nie przekraczał 90 minut. W wyniku różnicowania obejmującego wymienione kryteria uzyskano zbiór respondentów według następujących cech (podajemy liczbę respondentów)⁵:

⁴ Wywiady realizował Zakład Badań Naukowych Polskiego Towarzystwa Socjologicznego w 2012 r.

⁵ W dalszej części pracy wywiady są oznaczone pierwszą literą miasta i kolejnym numerem. Imiona rozmówców zostały zmienione.

Miejsce zamieszkania (odbywania studiów):

Kielce	7	Rzeszów	7
Lublin	12	Warszawa	30
Olsztyn	4		

Płeć:

Kobiety	30
Mężczyźni	30

Rodzaj uczelni:

Publiczna	34
Niepubliczna	26

Poziom wykształcenia:

Licencjat	21
Studia magisterskie	35
Studia inżynierskie	4
Studia doktoranckie	5 (w trakcie studiowania)

Tryb studiowania:

Studia dzienne	32
Studia zaoczne	22
Studia wieczorowe	6

Kierunek studiów (niektóre osoby ukończyły dwa kierunki):

Informatyka	12	Socjologia	3
Pedagogika	6	Psychologia	2
Prawo	5	Dziennikarstwo	2
Zarządzanie	4	Sztuka	2
Socjologia	3	Nauki rolnicze i leśne	2
Lingwistyka, filologia	3	Historia	2
Ekonomia, finanse	3	Matematyka	2

Pojedyncze: turystyka i rekreacja, teologia, budowa maszyn, pracownik socjalny, pielęgniarstwo, kosmetologia, kulturoznawstwo, nauki o rodzinie, agrobiznes, biotechnologia, architektura krajobrazu, elektronika.

Stopień niepełnosprawności:

Umiarkowany	30
Znaczny	30

Rodzaj niepełnosprawności:

Wzroku	19	Ruchowa	24 (w tym na wózku 12)
Słuchu	13	Sprzężona	4

Stan cywilny:

Kawaler/panna mieszka z rodziną	34	Zamężna/żonaty bez dzieci	3
Kawaler/panna mieszka sam(a)	10	Zamężna/żonaty 1 dziecko	4
Kawaler/panna mieszka z kolegą	3	Zamężna 2 dzieci	1
Kawaler/panna mieszka z partnerem	4	Rozwódka 1 dziecko	1

(w tym 1 osoba ma dziecko)

Z powyższego zestawienia wynika, że sytuacja życiowa badanych absolwentów jest bardzo zróżnicowana. Różnorodność próby to ogromna zaleta badań jakościowych, ponieważ dzięki temu możliwe jest zapoznanie się z różnymi doświadczeniami, które przeżywały osoby niepełnosprawne podczas swojego pobytu na studiach i w okresie poszukiwania pracy.

Rozkład próby ze względu na znaczące zmienne jest raczej równomierny: połowa badanych ukończyła studia stacjonarne; niewiele więcej niż połowa ukończyła studia na uczelni publicznej. Reprezentowanych jest bardzo wiele różnorodnych kierunków kształcenia. 51 osób jest stanu wolnego, z czego zdecydowana większość mieszka z rodziną, a więc jeszcze się nie usamodzielniała – sytuacja taka z pewnością tylko częściowo wynika z niepełnosprawności, drugim ważnym powodem tego stanu rzeczy jest młody wiek respondentów. Większość badanych w momencie prowadzenia wywiadów pracowała, tj. 48 osób na 60 badanych; 5 osób było zarejestrowanych w urzędach pracy; 4 osoby szukały pracy w inny sposób, a 3 zrezygnowały z szukania pracy z powodu zniechęcenia brakiem ofert pracy, czekania na kurs podnoszący kwalifikacje lub ze względu na wychowywanie dziecka.

3. Metoda biograficzna i scenariusz wywiadu

W badaniach jako technikę zbierania danych wykorzystano wywiady swobodne o charakterze biograficznym. Technika ta jest zbliżona do wywiadu narracyjnego i umożliwia skłonienie respondenta do opowiedzenia swoich doświadczeń życiowych, czyli w naszym wypadku historii karier edukacyjnych i zawodowych.

Do opracowania wywiadów wykorzystano techniki analizy jakościowej danych. Ich celem było pokazanie przebiegu trajektorii losów edukacyjnych i zawodowych oraz ustalenie najczęściej występujących ścieżek, wyodrębnienie czynników sprzyjających i przeszkadzających w skutecznej integracji zawodowej i społecznej.

Paradygmatem teoretycznym projektu była teoria ugruntowana. Jest to nowoczesna koncepcja teoretyczna, wyrosła na bazie interakcjonizmu symbolicznego⁶. Głównym jej założeniem jest traktowanie osób badanych jako aktorów społecznych opowiadających własną historię. Narracje biograficzne stają się podstawą uogólnień o charakterze teoretycznym (w przeciwieństwie do ujęć tradycyjnych, w których wysuwane przez badacza hipotezy mogą zawęzić obraz wykrywanych zależności). Niepełnosprawność w tym ujęciu nie jest traktowana jako stan czy cecha, ale nabiera charakteru dynamicznego: to proces, wyzwanie, z którym osoby badane mogą się zmierzyć, podejmując kolejne wybory życiowe.

Przebiegi biograficzne naszych respondentów mają szczególny charakter, ponieważ są uwikłane w kategorię **trajektorii** w rozumieniu Fritza Schützego, która rzutuje na ich karierę zawodową. Do kategorii tej nie odwołujemy się w sposób bezpośredni w materiale badawczym, jednak stała się narzędziem metodologicznym porządkującym zebrany materiał. Innymi słowy, kariera biograficzna, a zatem też edukacyjna i zawodowa naszych respondentów, została ujęta w metodologiczne ramy trajektorii, co pozwoliło nam na poszukiwanie ładu w pozornie chaotycznych procesach społecznych. Jak zauważają Gerhard Riemann i Schütze, „trajektoryjne procesy dolegliwych cierpień i ich wpływ na pracę i interakcję nie są możliwe do teoretycznego ujęcia bez przynajmniej milczącego założenia o socjo-biograficznych zmianach przebiegu życia i sytuacji życiowej tych, którzy cierpią i ich znaczących innych”⁷. Metoda biograficzna ujmowana w metodologicznych ramach trajektorii pozwoliła na uchwycenie związku między sposobami interakcji niepełnosprawnych a rodzajem niepełnosprawności w kontekście przebiegów biograficznych, które w różny sposób mogą strukturyzować sposoby działania niepełnosprawnego, dając różną skuteczność w codziennym funkcjonowaniu oraz różną jakość życia. Innymi słowy, można powiedzieć, że jakość życia niepełnosprawnego zależy nie tylko od stopnia i rodzaju dysfunkcji, lecz także od umiejętności nawiązywania interakcji zgodnych z oczekiwaniami społecznymi, a na to bez wątpienia ma wpływ pojawienie się trajektorii rozumianej jako „beładne procesy społeczne i procesy cierpienia”⁸.

Socjologia wyjątkowo mało uwagi poświęca problematyce cierpienia i chaosu w rzeczywistości społecznej. Główny nurt socjologii, który posługuje się wystandaryzowanymi danymi ilościowymi, zupełnie pomija te aspekty rzeczywistości

⁶ B. Glaser, A. Strauss, *Odkrywanie teorii ugruntowanej*, tłum. M. Gorzko, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2009; K. Charmaz, *Teoria ugruntowana. Praktyczny przewodnik po analizie jakościowej*, tłum. B. Komorowska, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

⁷ G. Riemann, F. Schütze, *Trajektoria jako podstawowa koncepcja teoretyczna w analizach cierpienia i beładnych procesów społecznych*, [w:] K. Kazimierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2012, s. 394.

⁸ Ibidem, s. 393.

społecznej. Socjologia interpretatywna kładzie nacisk na interpretację rzeczywistości przez jej uczestników w kontekście sieci interakcji, fenomenów. Schütze zwraca uwagę na to „że rzeczywistość społeczną należy rozpatrywać nie tylko w aspekcie nadawania działaniom struktury, lecz także w aspekcie chaotycznych potencjałów pozbawiania działań struktury oraz dynamiki i mechanizmów rozwijania się długotrwałego cierpienia”⁹. Innymi słowy, niezależne od jednostki wydarzenia mogą spowodować uwolnienie potencjału, który burzy dotychczasowe struktury działań i prowadzi do wyłonienia się nowych. Doprowadza to do załamania dotychczasowego porządku interakcyjnego i w konsekwencji powstania nowego typu interakcji. **Trajektoria poprzez proces załamania interakcji i odbudowywania ich w oparciu o nowe struktury działania wpływa na zmiany tożsamościowe jednostki, która dokonuje reinterpretacji dotychczasowego przebiegu życia i dostosowuje swoje plany życiowe do nowej sytuacji.** Jednostka „porządkuje” swoją biografię, odnosząc ją do różnych kontekstów, na przykład pojawienia się niepełnosprawności, podjęcia decyzji o dalszym kształceniu, karierze zawodowej, możliwości zdawania egzaminów itd., co umożliwia jej konstruowanie przyszłości. Przebiegi biograficzne naszych respondentów są nasycone treściami reinterpretacyjnymi i podkreślającymi zmianę sposobów interakcji z osobami znaczącymi. Można uchwycić w ich przebiegach biograficznych okres chaosu i próby zapanowania nad karierą biograficzną, która wymyka się spod ich kontroli. Ważnym elementem konstruowania procesu tożsamości, a więc także kariery edukacyjnej i zawodowej, jest stosunek do własnej niepełnosprawności, w tym stopień identyfikacji ze środowiskiem osób niepełnosprawnych i różnych organizacji działających w tym obszarze.

Fritz Schütze wyróżnia cztery podstawowe rodzaje doświadczenia biograficznego i odpowiadające im cztery zasady organizacji społecznej: trajektorię, której odpowiada zasada poddawania się zewnętrznym uwarunkowaniom, na które z kolei nie ma się wpływu; biograficzny schemat działania, któremu odpowiada zasada planowania działań; przemianę, której odpowiada zasada pojawienia się nowych możliwości; oraz instytucjonalny wzorzec normatywny, któremu odpowiada zasada spełniania normatywnych oczekiwań społecznych związanych z rolą społeczną i statusem społecznym¹⁰. Analizując wywiady z naszymi respondentami, łatwo zauważyć wyłaniające się z ich narracji owe cztery rodzaje doświadczenia biograficznego, które są uwikłane w zasady organizacji społecznej. Trajektoria wiąże się z uświadomieniem sobie przez jednostkę inności polegającej na posiadaniu

⁹ F. Schütze, *Trajektoria cierpienia jako przedmiot socjologii interpretatywnej*, [w:] K. Kazimierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, Zakład Wydawniczy NOMOS, Kraków 2012, s. 449.

¹⁰ Ibidem, s. 432–433.

określonej dysfunkcji. Wtedy biograficzny schemat działania zostaje zachwiany, a dotychczasowe sposoby postępowania przestają się sprawdzać. Trajektoria wprowadza chaos w schemat biograficzny, który musi zostać zrekonstruowany na podstawie nowej definicji sytuacji. Po okresie zagubienia wynikającego z wtargnięcia trajektorii, respondenci dostrzegają możliwości przemiany, które są powiązane z przypisanymi im rolami społecznymi i statusem społecznym. W zależności od „przepracowania” trajektorii respondenci kształtują jakość swojego życia, która wiąże się z rodzajem interakcji i sposobem realizacji poszczególnych ról społecznych i przypisanych im statusów, co dobrze egzemplifikuje przedstawiony w powyższym opracowaniu materiał badawczy.

W scenariuszu naszych wywiadów z niepełnosprawnymi absolwentami szkół wyższych poproszono respondentów o opowiedzenie historii swoich studiów oraz doświadczeń zawodowych i przebiegu kariery zawodowej w trakcie i po skończeniu studiów. Wywiad tworzyły trzy opowieści dotyczące:

1. Okresu studiów – **Jak to się stało, że zacząłeś studiować?**
2. Okresu przejścia: od ukończenia studiów do podjęcia pierwszej pracy zawodowej¹¹ – **Dostałeś dyplom i co dalej?**
3. Okresu adaptacji do pracy zawodowej (doświadczenia zawodowe od podjęcia pierwszej pracy zawodowej po studiach do chwili obecnej) – **Dostałeś pracę i co dalej?**

W pierwszej fazie każdej opowieści ankieter był przede wszystkim słuchaczem, a następnie po zakończeniu każdej opowieści dopytywał o niejasne kwestie i prosił o ewentualne uzupełnienia. W końcowej fazie wywiadu uzupełniano dane metryczkowe: płeć, wiek, typ uczelni, kierunek studiów, rodzaj studiów (licencjat, magisterskie, doktoranckie), zamieszkiwanie samodzielne lub z partnerem, rodziną, rodzaj i stopień niepełnosprawności, miejsce zamieszkania, stan rodzinny, miejsce obecnej pracy i obecne stanowisko. Proszono także o wypełnienie krótkiego kwestionariusza mierzącego skalę ograniczeń funkcjonalnych na trzech poziomach (nawiązującego do skali ICF):

1. Funkcjonalność – ograniczenia funkcji lub struktury ciała: Jak oceniasz swoje ograniczenia odnoszące się do funkcji (fizjologiczne, np. ruchu, snu, w tym psychologiczne) lub struktury ciała (anatomiczne) – związane z odchyleniem od normy lub ich utratą? Oceń na skali od 1 do 7, gdzie 1 oznacza brak odchylenia.
2. Funkcjonowanie – aktywność indywidualna: Jak oceniasz swoje ograniczenia w podejmowaniu i wykonywaniu codziennych zadań, indywidualnych aktywności,

¹¹ Dopuszczaliśmy możliwość zakończenia wywiadu na fazie I w wypadku osób, które nigdy nie pracowały.

np. chodzenie, jedzenie, mycie się? – związane z odchyleniem od normy. Oceń na skali od 1 do 7, gdzie 1 oznacza brak odchylenia.

3. Funkcjonowanie w perspektywie społecznej: Jak oceniasz swoje ograniczenia związane z włączaniem się lub zaangażowaniem w różne sytuacje życiowe, np. w wykonywanie pracy zawodowej? – związane z odchyleniem od normy. Oceń na skali od 1 do 7, gdzie 1 oznacza brak odchylenia.

Według Normana K. Denzina, posługując się analizą biograficzną, można dokonywać interpretacji wywiadów uwzględniających różne poziomy analizy:

1. Historię życia jako doświadczenia jednej osoby, grupy czy organizacji społecznej w taki sposób, w jaki owa osoba, grupa czy organizacja interpretuje konkretny zbiór doświadczeń. Przykładowo w naszych badaniach została dokonana analiza wywiadu z osobą niedowidzącą oraz osobami niedowidzącymi, interpretującymi doświadczenie bycia studentem.

2. Historię przypadku, w odróżnieniu od historii życia, koncentruje się na pewnym procesie w danym życiu, np. na procesie wsparcia przez znaczących innych.

3. Studium przypadku, jak sugeruje nazwa, to analiza pojedynczego przypadku w celu stworzenia teorii. Przykładem może być studium przypadku studentów głuchoniemych przebywających na uczelniach. Studium przypadku powstaje często wraz z poznaniem historii przypadku i zawiera w sobie dzieje życia kluczowych uczestników badanej instytucji.

4. Relacje z życia ogniskujące się na życiu lub jego fragmencie w relacji danej jednostki. Różnią się od historii życiowych, ponieważ koncentrują się na doświadczeniach życiowych zanurzonych w rozwijającym się procesie, który badacz chce poddać interpretacji. Przykładem mogą być tu możliwość korzystania z oferty stypendialnej albo znalezienia pracy zgodnej z wykształceniem.

5. Autonarrację, która jest centralnym elementem relacji z życia. Jest to opowieść danej osoby o swoim życiu, podawana w kontekście określonego zbioru doświadczeń, które ta osoba podziela lub których nie podziela z innymi. Na przykład, na ile doświadczenia głuchoniemego studenta są podobne do doświadczeń innego głuchoniemego studenta albo studenta niedowidzącego i całej reszty studentów nieposiadających dysfunkcji¹².

Interpretując wywiady ze studentami niepełnosprawnymi, pochodzącymi z różnych środowisk społecznych, kształcącymi się na różnych uczelniach wyższych, dotykamy wszystkich poziomów analizy biograficznej. Przykładowo: możemy wyróżnić historię przypadku studentów niepełnosprawnych niedowidzących, niewidomych,

¹² N.K. Denzin, *Reinterpretacja metody biograficznej*, tłum. N. Nowakowska, [w:] J. Włodarek, M. Ziółkowski (red.), *Metoda biograficzna w socjologii*, PWN, Warszawa 1990, s. 68.

ale także niewidzących od urodzenia, takich, którzy stracili wzrok w okresie dorastania, takich, którzy byli wychowywani przez instytucje totalne i w domu rodzinnym. Wszystkie wywiady to relacje z życia, opowiedziane w kontekście doświadczeń ściśle związanych ze środowiskiem, w którym badana osoba przebywała, w kontekście procesu edukacji w szkole wyższej i na rynku pracy, z uwzględnieniem specyfiki trajektorii.

4. Niepełnosprawni studenci i absolwenci szkół wyższych w statystykach GUS

Od ponad dekady wśród ogółu studiujących w Polsce rośnie liczba i odsetek osób niepełnosprawnych. W roku akademickim 1999/2000 liczba studentów niepełnosprawnych wynosiła 1752 osoby (0,12% ogółu studiujących) i wzrosła w 2012/13 do 31 613 (tj. 1,89% ogółu studiujących)¹³. Warto podkreślić, że wzrost ten następował pomimo spadku liczby studiujących ogółem (co było efektem niżu demograficznego w Polsce). W roku akademickim 2013/14 liczba studentów niepełnosprawnych spadła do 28 940 osób, ale ich udział w populacji studentów ogółem pozostał na zbliżonym poziomie jak w roku poprzednim – 1,87%. Wśród studiujących niepełnosprawnych wyraźnie rośnie odsetek osób z dysfunkcjami ruchu, ale chodzących. Najczęściej wybierane są uniwersytety (co trzeci niepełnosprawny podjął tam naukę). Większość podejmujących studia to kobiety (60%). Najczęściej wybieranymi kierunkami w roku akademickim 2013/14 były: nauki społeczne, prawo i gospodarka (38%), technika, przemysł i budownictwo oraz kształcenie (po 13%). Nauki humanistyczne i sztukę oraz nauki ścisłe wybierał co dziesiąty niepełnosprawny student. Na decyzję o kierunku studiów niewątpliwie miał wpływ zarówno rodzaj dysfunkcji kandydata, jak i lokalna oferta. Jak wskazują nasze badania, istotne przy wyborze studiów okazywały się np. udogodnienia techniczne na uczelni i pomoc oferowana przez nią niepełnosprawnemu. W dużym stopniu decydowały one o atrakcyjności samej szkoły wyższej i danego kierunku.

Odsetek studiujących niepełnosprawnych jest zróżnicowany terytorialnie. W 2011 roku ich udział wśród ogółu młodzieży akademickiej (dla Polski 1,71%) był większy w relatywnie biedniejszych i słabiej rozwiniętych gospodarczo województwach: lubuskim, kujawsko-pomorskim i warmińsko-mazurskim (po 2,78%), pomorskim (2,33%), świętokrzyskim (2,23%), podkarpackim (2,10%). Oznacza to, że w tych regionach (borykających się z brakiem pracy i niskimi dochodami ludności)

¹³ Por. dane szczegółowe zamieszczone w Aneksie opracowanym na potrzeby modułu przez Szymona Wójcika.

dojdzie do kumulacji problemu niedostatku ofert zatrudnienia dla osób niepełnosprawnych z wyższym wykształceniem. Nie można liczyć, że migracje rozwiążą kwestię nadwyżki siły roboczej. Wsparcie rodziny, krewnych i przyjaciół w codziennym życiu jest szczególnie istotne dla osób niepełnosprawnych. Wyjazd w celu uzyskania zatrudnienia do innego odległego ośrodka w kraju lub poza granice Polski nie może być rozpatrywany jako realna alternatywa z powodu braku w nowych miejscach adekwatnej pomocy logistycznej.

W związku z rosnącą liczbą studentów z dysfunkcjami sprawności powiększa się zbiorowość niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych wchodzących na rynek pracy (w 2004 roku było to około 900 osób, a w 2013 ponad 8 tys.). Według Badań Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL) współczynnik aktywności zawodowej odnotowany wśród niepełnosprawnych osób z wyższym wykształceniem wzrósł w trakcie dekady o 10 pkt procentowych (z 23,5% w 2003 roku do 32,7% w 2012) przy niemal stagnacyjnym trendzie wśród ogółu niepełnosprawnych (współczynnik aktywności zawodowej wzrósł o około 1 pkt procentowy do 17,7% w analogicznym okresie). Podobne zjawisko odnotowujemy przy analizie wskaźnika zatrudnienia w omawianym okresie – przy fluktuacjach utrzymuje się generalnie rosnąca wartość omawianego wskaźnika wśród niepełnosprawnych z dyplomem uczelni wyższej (z 18,6% do 28,5%) i stagnacja wskaźnika wśród ogółu niepełnosprawnych (z 13,9% do 14,8%). Wyższe wykształcenie nie chroni jednak przed brakiem pracy – w ostatnich latach osoby niepełnosprawne z dyplomem uczelni wyższej borykają się z trudnościami z jej znalezieniem i utrzymaniem. Jednak częściej pracują (w II kw. 2014 roku – 31% osób niepełnosprawnych z wyższym wykształceniem), a rzadziej są bezrobotne (2%) oraz bierne zawodowo (66%) niż niepełnosprawni o innych poziomach wykształcenia. Wśród tych pracujących przeważają osoby zatrudnione na pełen etat (22%) – częściej niż wśród niepełnosprawnych ogółem.

Na wzrost liczby studiujących niepełnosprawnych wpływ ma niewątpliwie kilka czynników. Są to między innymi: wzrost aspiracji edukacyjnych tej grupy, przychylna polityka uczelni oraz dofinansowanie kształcenia (po stronie jednostek i instytucji) ze środków unijnych i publicznych (w tym PFRON). Prawdopodobnie kolejne lata przyniosą dalszy wzrost udziału osób niepełnosprawnych wśród studiujących, a w konsekwencji zwiększy się presja osób poszukujących pracy na lokalnych rynkach. Społeczności lokalne muszą się z tym liczyć. W szczególnej sytuacji będą te regiony, w których obserwuje się bezrobocie strukturalne i pauperyzację ludności. To tu, jak wskazują statystyki, zwiększa się udział niepełnosprawnych absolwentów z dyplomem uczelni. Warto zatem przygotować się na prognozowany wzrost zbiorowości niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych. Regionalne i lokalne strategie powinny koncentrować się zarówno na motywowaniu pracodawców

do zatrudniania młodych niepełnosprawnych, jak i przekształcać sektor prac chronionych w atrakcyjne miejsce zatrudnienia dla wykształconych osób. Wsparcie powinny także otrzymać inicjatywy promujące przedsiębiorczość młodych niepełnosprawnych. Przynajmniej w sferze deklaratywnej, jak wskazują nasze badania, liczni młodzi z wyższym wykształceniem są w bliższej lub dalszej perspektywie zainteresowani założeniem własnej firmy. Również duże znaczenie będzie odgrywać przygotowanie kadr pomocowych i służb zatrudnienia. To przedstawiciele tych służb podejmują decyzje o zaangażowaniu się w proces aktywizacji zawodowej danego zainteresowanego. Istotne jest, czy będą postrzegać niepełnosprawnego absolwenta jako zmotywowanego i merytorycznie przygotowanego do pracy kandydata, czy też – w obliczu niskich dochodów ludności i wysokiej stopy bezrobocia – uznają go za osobę o zabezpieczonym bycie (świadczenie rentowe) i wykluczą z konkurencji o wakat. Te dylematy i wyzwania stojące przed polityką społeczną podejmujemy w ostatnim rozdziale książki.

5. Struktura książki

Głównym celem projektu było poszerzenie wiedzy na temat czynników kształtujących integrację społeczną i zawodową niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych. Analizę przebiegu ścieżek edukacyjnych i zawodowych oraz uwarunkowań sukcesów i porażek w procesie integracji zawierają cztery kolejne rozdziały.

Elżbieta Zakrzewska-Manterys omawia sytuację edukacyjną studentów. Przedstawia zarówno obiektywne trudności studiowania, wynikające z dysfunkcji studentów, jak i utrudnienia subiektywne, wynikające z poczucia osamotnienia i izolacji. Podkreśla jednak, że – najczęściej – terminowe ukończenie studiów (wspierane środkami uczelni i PFRON oraz działaniami rodziny i przyjaciół) daje absolwentom ogromną satysfakcję i przyczynia się do wzrostu poczucia własnej wartości.

Agnieszka Kumaniecka-Wiśniewska skupia się na narracjach absolwentów dotyczących wsparcia najbliższego otoczenia w zdobywaniu przez nich wyższego wykształcenia i zatrudnienia. Analizy potwierdzają ogromną rolę rodziny czy kolegów w realizacji planów edukacyjnych i zawodowych absolwentów oraz związku z jakością życia niepełnosprawnych. Jednocześnie autorka podkreśla, że nasi absolwenci, sami „nie mieszcząc się w normie” zdrowia, wykazali się niezwykłą „sprawnością fizyczną” w pokonywaniu trudów dnia codziennego i własnych ograniczeń.

Ewa Giermanowska, omawiając sytuację zawodową niepełnosprawnych absolwentów, analizuje przebieg ich ścieżek zawodowych, skupiając się na procesach wejścia na rynek pracy i budowania roli zawodowej. Ukończenie studiów wyższych jest ważną determinantą podjęcia zatrudnienia. Jednak, mimo że zdecydowana

większość absolwentów podejmuje aktywność zawodową, to ich perspektywy na rynku pracy i przebieg karier zawodowych są obarczone dużym ryzykiem i wiążą się z niewielkimi szansami na znormalizowanie sytuacji życiowej i uwolnienie od sytuacji „bycia zależnym od innych”.

Mariola Raćław, analizując obecność instytucjonalnego wsparcia w narracjach absolwentów, wskazuje na trwonienie kapitału materialnego, ludzkiego i osobistego. Podkreśla, że obecnie bardziej niż potencjał młodych, wykształconych niepełnosprawnych, których aktywizacja zawodowa i społeczna sprzyjałaby prawdziwej emancypacji ekonomicznej, „ekonomizuje się” instytucje obsługujące niepełnosprawność, które mogą zdobywać środki przeznaczone na usługi adresowane do beneficjentów i generować dla siebie zysk czy zadbać o PR.

Dodatkowym celem badań, które stanowiły jeden z modułów wspomnianego na początku projektu, było opracowanie wytycznych dla propozycji nowego modelu polityki społecznej wobec niepełnosprawności. W ostatniej części Ewa Giermanowska i Mariola Raćław formułują wnioski i rekomendacje dla polityki społecznej. Podkreślają, że obecnie w Polsce jesteśmy świadkami niedokończonego procesu emancypacji młodych osób niepełnosprawnych. Znaczącym krokiem na drodze emancypacji niepełnosprawnych było otwarcie przed nimi ścieżki kariery edukacyjnej (w tym akademickiej). Pozwoliło to aktywnie tworzyć własną biografię, poszerzyć wachlarz dostępnych wyborów, ale nie uwolniło od ograniczeń, które w dalszym ciągu decydują o szansach życiowych wykształconych osób niepełnosprawnych. Jest to znaczące wyzwanie dla nowego modelu polityki społecznej.

W aneksie publikacji przedstawiono opracowane przez Szymona Wójcika dane Głównego Urzędu Statystycznego dotyczące studentów i absolwentów niepełnosprawnych w Polsce i aktywności ekonomicznej osób niepełnosprawnych z wyższym wykształceniem.

Ewa Giermanowska

Agnieszka Kumaniecka-Wiśniewska

Mariola Raćław

Elżbieta Zakrzewska-Manterys